
JELENKOR

Arany(fog)-aratás a treblinkai tábor helyén

*Jan Tomasz Gross*nak, a Lengyelországban heves vitákat kiváltó Szomszédok – A jedwabnei zsidók kiirtása című könyv szerzőjének új műve jelent meg 2011-ben lengyelül, 2012-ben pedig angol nyelven. A történésznek az Arany-aratás megírásához egy 2008-ban publikált fénykép adta az inspirációt, amelyen aranyfogak után kutató lengyel földművesek és milicisták vagy katonák pózolnak sorba rakott emberi csontok és koponyák körül azon a környéken, ahol pár évvel korábban a treblinkai haláltábor működött. A könyv több szálon fut párhuzamosan. Gross számos kisebb történeten keresztül meséli el a zsidóknak a nem zsidók által való kifosztását, anyagi megfontolásokból történő meggyilkolását a második világháború idején, miközben ismételten visszatér a kiindulópontot jelentő fényképhez és különböző értelmezéseket társít hozzá.

Az első ránézésre idillikusnak tűnő, többnyire megfáradt lengyel földműveseket ábrázoló fénykép (csak később vesszük észre Gross szerint a csontokat és a talajt beborító emberi hamut) közvetlenül a háború után készült, és két eseményt kapcsol össze: a zsidók elleni gyilkosságokat és az anyagi javaik megszerzését. Egy népi történet azonban nem könnyű beszélni a lengyel történész szerint, mivel hajlamosak vagyunk inkább csak az emberi hősiességre és szolidaritásra emlékezni, mintsem a halálra és az emberi kegyetlenségre. Éppen ezért lehet rendkívül fontos forrás egy fénykép annak ellenére is, hogy csak egy egyszeri eseményről tanúskodik. Ugyanis az általános ismeretek és narratívák számos módon kapcsolódnak egy különálló tényhez, egy másodpercnyi tapasztalathoz. Gross arra a kérdésre keresi a választ, hogyan használható fel egy epizodikus tudás arra, hogy általánosabb tudásra tehesünk szert arról, mi történt. Nem számszerűsített adatok foglalkoztatják, például hogy a lengyel parasztok hány zsidót öltek meg bizonyos régiókban, közülük hányan bűjtatták őket, esetleg mekkora volt az értéke az általuk elkobzott vagyontárgyaknak. Gross az események megértéséhez és elbeszéléséhez sokkal fontosabbnak tartja az olyan antropológiai módszerek alkalmazását, mint például a sűrű leírás, mert szerinte

a holokausztal foglalkozó történeszekben és az antropológusokban közös vonás, hogy idegenszerű, számukra elképzelhetetlen emberi viselkedésekkel szembesülnek.

A környező lakosok, szovjet katonák és lengyel rendőrök a lebontott treblinkai haláltábor területén a háború végétől számítva évtizedeken keresztül kutattak az emberi maradványok között aranyfogak és ékszerek után. Gross becslése szerint egyszerre több százan vettek részt az ásatásokban, ezért a terület szerinte úgy nézhetett ki, mint egy forgalmas hangyaboly. Az aratók (harvesters), vagy ásók (diggers) általában maguknak dolgoztak, a talált koponyákat pedig hazavitték és otthon ellenőrizték, nehogy felkeltsék szomszédjaik figyelmét egy-egy szerzeménnyel (a helyi lakosok így jártak el Belzec területén is, de ott már a háború alatt megpróbálkoztak az ásatásokkal). A lengyel történész azonban felhívja a figyelmet arra, hogy a haláltáborok környezetében lakók már a háború idején is jelentős anyagi haszonra tettek szert a tömeggyilkosságok révén, és valóságos cserekereskedelem alakult ki a tábori őrszemélyzet, illetve a helyi lakosság között. Treblinkánál például a németek által kiképzett ukrán őrök a zsidóktól elvett értékekkel kereskedtek, amelyekért ételt, alkoholt és szexuális szolgáltatásokat kaptak. Hasonló események zajlottak Belzec környékén is, ahol a helyiek fiatal lányokat küldtek ki, hogy testük áruba bocsájtásával sikerüljön ékszereket és más vagyontárgyakat hazahozniuk az őröktől. Gross szerint a lengyelek más módon is kihasználták a helyzetet. Előfordult, hogy egyszerre több transzport is érkezett Treblinkába, ezért egy-egy vonat órákig egy helyben állt az állomáson. Amikor a vonatot nem németek, hanem kiegészítő egységek (például lengyel rendőrök) vigyázták, a helyiek alkohollal vesztegették meg az őröket, majd a vonatokhoz jutva drága pénzekért ivóvizet, valamint ételt adtak el a vagonokba zsúfolt zsidóknak. Csak Varsóból 100 vonat érkezett Treblinkába összesen, ennek következtében a helyi gazdaság egyenesen forradalmi növekedésen ment keresztül.

Gross helyenként más példákat is említ a németek által megszállt lakosság szerepére, ami a zsidók felkutatását és megölését illeti. Lengyelországban számos önkéntes rendvédelmi egység alakult meg a német megszállás idején, amelyek segítettek a németeknek (ilyen volt például az ún. sötétkék rendőrség), de a történész ebből a szempontból belarusz, ukrán, román, francia és magyar eseteket is felhoz. Számokban kifejezve megállapítja, hogy Európa megszállt területein a „helyiek” (locals) 1–1,5 millió zsidó haláláért voltak felelősek, ebből pedig a háború előtti lengyel területekre több százezer gyilkosság esett. A történetek hatékonyabb értelmezése érdekében Gross azonban nem a számadatokra, hanem epizodikus események elemzésére koncentrál.

Az egyik ismertetett epizód a Kielce régióban történt zsidógyilkosságok esete. Az ottani történéseket két lengyel történész (*Alina Skibinska* és *Jakub Petelewicz*) vizsgálta meg a háború utáni bírósági perek archív forrásai és a helyiekkel készített interjúk alapján. A történész itt kénytelen antropológus szerepben fellépni: mivel megölték őket, a gyilkosságoknak nem voltak zsidó szemtanúi és a zsidók elbeszélését sem ismerjük az eseményekről (a háború utáni pereket sem zsidók szorgalmazták, tehát a zsidók narratívája teljesen hiányzik). Elképzelhető – írja Gross –, hogy csak a társadalom úgymond marginális elemei, például bűnözők vettek részt a vidéken bujkáló zsidók kiirtásában, a társadalom egészének felelőssége pedig minimális, illetve a háborúban amúgy is gyakran történnek atrocitások. Ezen interpretáció érvényességét próbára tehetjük, ha az egyes epizódok kontextusát vizsgáljuk. A történész a helyi beszámolók áttekintése után arra a következtetésre jut, hogy Kielce környékén nem csupán a társadalom marginális elemei, hanem jómódú egyének is részt vettek a „zsidóvadászban”, miközben széleskörű támogatást tudhattak magukénak a falusiak részéről. Gross számára egyrészt fontos az ilyen esetek gyakorisága és területi eloszlása, másrészt fontos (sőt, fontosabb) a cselekmények kivitelezésének a mikéntje. A gyilkosságok elkövetésének módjából következtethetünk a leginkább arra, hogy azok mennyire voltak elfogadottak a társadalomban. Mivel nyíltan zajlottak és sokan vették ki a részüket belőlük (anyagi helyzetüktől függetlenül átlagemberek és a helyi elit tagjai egyaránt), valamint gyakori beszédtemák voltak generációkon keresztül, Gross szerint ezek az esetek szélesebb értelemben véve árulkodnak a paraszti társadalom viselkedéséről.

A fényképhez visszatérve a lengyel történész ismét hangsúlyozza a felvétel fontosságát, amely szerinte emberi színezetet ad olyan történeteknek, melyeket másképp csak számadatokkal tudnánk kifejezni, úgy pedig az emberi ágenciáról (human agency) nem nyernénk képet. A fénykép sokkoló hatása, mert nem gyilkosságot, vért, halálesetet ábrázol, hanem tiszta, sorba rakott csontokat, trófeákat, a körülöttük álló treblinkai földművesek pedig ártatlanul, közönyösen néznek a fényképész felé. A képen a halottakat és az élőket egyetlen tekintet, vagy mozdulat sem kapcsolja össze, az emberi maradványok tárgyagnak tűnnek a felvételen lévő emberek számára, akik úgy rendezték sorba a koponyákat, mintha azok görögdinnyék, vagy tökök lennének.

Gross más megvilágításba helyezi a háború utáni lengyel történetírás állításait a lengyel-zsidó kapcsolatokat illetően, amikor azokkal az emberekkel foglalkozik, akik zsidókat bűjtattak komoly fizetségért cserébe. A

korábbi elképzelések szerint azokat a lengyel családokat, akiket rajtakaptak ilyenén, kivégezték a németek vagy a lengyel rendőrök (tehát zsidókat bűntetni nem érte meg). Gross azonban kiemeli, hogy ez csak elvétve fordult elő, viszont a zsidók elszállásolása havi fizetség fejében gyakori jelenség volt, mivel szállásadóik bármikor könnyen megszabadulhattak tőlük, és így viszonylag kis felelősséget kellett vállalniuk. A lengyel történész szerint a zsidókkal szemben tanúsított magatartás mozgatórugója elsősorban a kapzsiság volt.

Könyve végén Gross megjegyzi, hogy ezeket a rémálomnak tűnő tetteket normális, átlagos, dolgos, vallásos emberek követték el, éppen ezért olyan ijesztő a kiindulási pontot képező fénykép: „nem lehetünk benne biztosak, hogy egy nap majd nem a saját családi albumunkból fog előkerülni”.

Jan Tomasz Gross–Irena Grudzinska Gross: Golden harvest (Arany-aratás). Oxford University Press, 2012. 144 o.

Törő László Dávid